

Александър Мошев

asparagus72@abv.bg

ЧСУ Uwekind International – София

<https://orcid.org/0000-0003-1836-4956>

Прародината на българите в интернет публикации

ABSTRACT: Moshev Aleksandar, *The Original Homeland of the Bulgarians in Internet Sources*

The paper aims to present part of the information about the so called original homeland of the Bulgars (Protobulgarians), available in Internet. Most of the publications can be defined as pseudohistorical or parahistorical. The nationalistic discourse of the authors dominates and prevails over the objective scholarly methods and terminology. Internet and the social networks easily become the primary media for the expression and distribution of nationalistic and ethnocentric views including such in the field of the Protobulgarian studies.

KEYWORDS: Bulgars, Protobulgarians, original homeland, Internet, pseudoscience

Концепцията за прародината (нем. *Urheimat*, англ. *Original homeland*; пол. *praojczyzna*) на отделните народности и на цели езикови групи е част от наследството на националистическите историографски школи от XVIII–XIX в. и техния стремеж към съставяне родословно дърво на езиците и народите. Днес подобен подход изглежда силно проблематичен и дори псевдонаучен, доколкото етно- и лингвогенезисът се смятат за непрекъснат процес, протичащ в различни географски точки едновременно и диахронно. Въпреки това, в някои от местните историографски школи, включително в българската, темата за прародината продължава да се обсъжда и очевидно запазва част от своето значение. Изглежда все пак, че проблемът е достатъчно маргинализиран що се отнася до прародините на отделните народности, но все още е на дневен ред що се отнася до прародината на групи народи (например славяните и индоевропейците) и мястото на възникване на отделни културни феномени като например писмеността.

Въпросът с произхода и прародината на българите се е превърнал в „класически“ за българската медиевистика. От XIX в. насам първоначалната

географска локация на местообитаване на (пра)българите е обект на оживени дискусии, често дори излизащи извън рамките на добрия академичен тон. Постепенно темата преминава от зоната на историческите изследвания и научните търсения в историко-митологичното и псевдо/паранаучното и това придава на проблема пропагандно-политически привкус. Интересно е да се проследи как този някога съществен и важен историографски въпрос намира отражение в днешното електронно информационно пространство и до каква степен националистическите митове са живи в представите на различни интернет автори (част от които анонимни или публикуващи под псевдоним). В случая целенасочено не обособявам и не разделям публикациите със строго научен от тези с псевдо/паранаучен характер, защото целта ми е да представя картината на наличната информация в интернет, до която средностатистическият потребител има достъп. Не включвам материали на чужди езици, защото задачата на проучването е да се представи именно българската гледна точка в нейното многообразие, доколкото това е възможно. Към настоящия момент (05. 03. 2020 г.) при търсене в Google с ключови думи „прародина на българите“ се появяват 40 000 резултата. От тях съм подбрал само няколко, локализирани на челни позиции от интернет търсачката първите в търсенето и то такива, които все пак цитират източници и поне формално се доближават до най-общите научни стандарти. Терминологично ситуацията е сложна, защото се употребяват разнообразни названия: българи, древни българи и прабългари, като не е съвсем ясно, дали различните автори имат предвид един и същ обект на изследване. Навсякъде стилът и правописът на авторите са запазени, като са пропуснати някои цитати вътре в текстовете.

Започвам с българската Уикипедия. Там в статията *Прабългари* липсва обособен раздел *Прародина*, но в раздел *Произход* пише следното:

С произхода на прабългарите се занимава прабългаристиката. Понеже той е неясен, съществуват множество теории и хипотези за него. Редица учени ги смятат за тюркски племена които се появяват в Понтийско-Каспийската степ през 4 век, където се смесват с хуните. Според иранската хипотеза, прабългарите са ирански племена от западните райони на Средна Азия – Памир и Хиндукуш, вероятно увлечени от миграцията на хуните. Друга теза застъпва смесеното им формиране като народ. Същевременно всяко от първите две схващания включва и участието като влияния, асимилиране и т.н. на население определяно за доминиращо от другата теза. Възшност разликата между тях не е само в спора дали прабългарите са основно арийци или тюрки, а кое е първичното.

Най-ранният европейски източник, споменаващ прабългарите е т.нар. *Анонимен римски хронограф* – списък изброяващ племена и народи, написан на латински през 354 г. от неизвестен летописец. Прабългарите според него населявали земите около Каспийско, Азовско и Черно море, стигайки на юг до предпланините на Кавказ. Според някои съвременни български изследователи, данни за по-ранно присъствие на прабългарите в Европа (2 век сл. Хр.) се съдържат в някои латински версии на географски карти на Птолемей, където те са показани (под етнонима ‘Буленсии’)

като обитаващи територията край северозападния бряг на Черно море източно от река Аксиакус (Южен Буг), но тези тълкувания са спорни.

Лонгобардският историк Павел Дякон в неговата *История лонгобардикум* пише, че прабългарите убиват първия лонгобардски крал Агелмунд (което е станало през 439 г. на територията на днешна Словакия).

Мовсес Хоренаци, арменски историк от 5 век, съобщава, че при управлението на арменския цар Вагаршак прабългари преминават Кавказ и се заселват в североизточната част на днешна Турция. Това сведение предизвиква противоречиви коментари, тъй като Вагаршак управлява в средата на 2 век пр.н.е. Докато някои автори отричат достоверността на съобщението, други, основавайки се главно на него, приемат, че прабългарската племенна група се формира северно от Кавказ, преди пристигането на хуните. Някои автори обясняват противоречието с грешка в текста, като приемат, че правилното име на царя е Аршак III (управлявал през 392–396 г.) и свързват съобщението с известния поход на хуните в Армения през 395–397 г.

Ранни сведения за присъствие на прабългарите в Тракия в 5 век дава по-късен текст на Йоан Антиохийски. Според него остготите нападат Империята и през 479 г. император Зенон за пръв път се съюзява с прабългарите намиращи се тук за помощ срещу готите. Друг европейски източник, отнасящ се до прабългарите (Βούλγαροι, Bulgari), е хрониката на Енодий Падуански (починал 521 г.). Той, както и Касиодор, говори за победа на остготския крал Теодорих Велики в Срем срещу прабългари, воюващи в съюз с Византийската империя около 485 г. През следващите сто години византийските автори (Прокопий Кесарийски, Агатий, Менандър) не използват името българини. Вместо това на мястото на бъдещата Велика България се появяват кутригури и утигури, вероятно два клона на прабългарите. Споменавания на прабългарите се появяват отново в края на 6 век, когато е образувана Велика България. Във византийските текстове наименованията прабългарини, кутригури и утигури се използват като заменяеми с хуни. Според тях прабългарите са идентични или поне са част от хуните.

От 90-те години на 20 век се появяват редица български публикации, излагащи алтернативни хипотези за произхода на прабългарите. Според една от тях те са иранско племе, подчинено от хуните в Централна Азия и придвижило се заедно с тях на запад. Доказателства за тази теория са нови тълкувания на прабългарския календар, несъответствия на археологическите находки с по-старите исторически теории; спорни твърдения за семантични (смесови) и лингвистични съответствия между съвременния български език и иранските езици; както и антропологични анализи...

Като заключение може да се каже, че произходът на прабългарите все още предстои да се доизяснява.“ (Прабългарини, б. д.).

Очевидно е, че българската Уикипедия изобилства от неточности и спорни твърдения, въпреки че е налице опит за обективност и спазване на академичен стандарт. Твърденията относно „Анонимния Римски хронограф“, Каспийско море и Кавказ, както и относно датировката на сведението на Павел Дякон са далеч от научната достоверност. Да не говорим за термини като „арийски“, които едва ли следва да се използват в подобен контекст. Ще допълня, че

в бележките към статията се цитира абзац от книга на покойния археолог Рашо Рашев, в която въпросът за прародината на прабългарите е засегнат, макар и не подробно:

Племето прабългари е съставка от три етно-лингвистични групи: иранска, угорска и тюркска. Формирането му се извършило в рамките на Хунския племенен съюз преди 375 г., през II – IV в., когато то се обособило като самостоятелна етническа единица, различна от хуните. Симбиозата между трите групи се осъществила в степната и лесостепната област между Алтай и Урал, която може да се определи като тяхна индивидуална и обща прародина. Етногенетичният процес завършил през V–VI в. с присъединяване на ираноезично население от източноевропейските степи и на нови угорски групи от Азия. Обединяващото звено и през двата етапа вероятно е било тюркско. През VII в. под името „българи“ те се обединяват с други сродни по произход, бит, стопанство и език племена от степната зона на Източна Европа... Езикът на основната маса бил формиран на индоевропейска основа с тюркски елементи. Езикът и културните традиции на аристокрацията обаче са били тюркски и са се формирали под влияние на хунската и западнотюркската държавно-политическа традиция от V – началото на VII в. (Рашев, 2005, 27).

Още по-интересно е, че в Уикипедия присъства отделна статия, посветена на експедицията „Българи-Прародина“, състояла се през 2008 г. и претендираща да следва стъпките на българските преселения:

Експедиция „Българи – Прародина“ е български документален филм в 3 части от 2009-2010 г. Отразява първата национална интердисциплинарна експедиция, организирана и проведена под егидата на БАН и СУ „Свети Климент Охридски“, която през 2008 година тръгва на изток по следите на българските преселения - Таджикистан, Узбекистан и Афганистан. Експедицията открива двойник на Мадарския конник в Северен Афганистан (Експедиция „Българи-Прародина“, б. д.). Според първата хипотеза прародината на древните българи е в Централна Азия и е обхващала следната територия – долината на река Тарим, части от съседните планини Тянь Шан, Кун Лун и Памир. За основа на хипотезата служат писмени източници на старокитайските хронисти Шицзи, Цянханшу, Бейши, Хоуханшу, Суйшу, Таншу и др. През IV хилядолетие пр.Хр. българите постепенно се формирали като общност в долината на река Тарим и планините около нея. Климатът в низината по него време бил изключително благоприятен и това спомогнало за пренаселването на района. Наложило се да бъдат усвоявани нови територии или периодично да се разселват големи групи от хора в различни посоки. При всяко разселване основната част от населението обикновено оставала да живее на старите територии. Това осигурило възможност за разпространение и запазване на етноса, традициите и родовата структура на българските общности...

През III хилядолетие пр.Хр. група от племена, сред които и българи, напуснали района на Тянь Шан и река Тарим и се установили в Югоизточен Урал (карта). След заселването си те създали своя организирана общност с главен град Аркаим. Уседналият начин на живот им позволил да развият своя култура. Постепенно те

разработили рудници за добив на медна руда и с получената мед задоволявали потребностите на Централна Азия от този жизненоважен метал...

Приблизително по същото време (през III хилядолетие пр.Хр.), на югоизток от Таримската долина, княжеството Кхина (Чина) започнало да обединява съседни княжества и племена. Войните за територии между китайските княжества и другите народи от Централна Азия, сред които и българите, започнали да стават все по-чести. По това време китайците наричали всички некитайски народи с общото нарицателно име „Хун-Ну“, което по-късно историците превръщат в етноним...

Българите са споменати през 541 г. пр. Хр. в китайски летописи като БУ или БУ-ДЗИОНГ (“българите от запад”, “българите чужденци”) и са представени като един от съставните народи на силна империя, наричана КАГАНАТ. През II в. пр.Хр. в китайски хроники е описан народът ПО-ЛЕ (един от начините, по който китайците са произнасяли думата “българи”), който стоял начело на западното крило (Онга) на каганата. В друго упоменаване българите са наречени ПУ-КУ, което е китайски вариант за изговор на думата БУ-ГУ, БУЛ-ГАР, БЪЛ-ГАР. Китайската писменост не предава точното звучене на думите, тъй като е йероглифна, а не фонетична; освен това китайците не могат да произнасят някои звучни съгласни. Друга особеност на китайския език е, че той е съставен от едносрични думи, поради което трудно се възпроизвеждат многосрични думи и често се пропуска последната сричка. Ето защо в китайските хроники думата БЪЛГАРИ се записва най-често като ПО-ЛЕ или ПУ-КУ...

През III в. пр. Хр. нападенията на българите, обединени във федерация с други племена и народи, станали толкова чести и опасни, че китайският император Чин Ши Хуанг Ти заповядал да се построи по цялата северна граница на Китай дълбок окоп с широк насип. По този начин е поставено началото на строежа на Великата китайска стена...

В китайските исторически хроники кан Мотун (живял от 234 до 174 г. пр. Хр.) е титулуван като император от рода Дуло (на кит. Дуо-кло). Родът Дуло управлявал централната част (ордоса) на каганата. Йероглифът, с който родът Дуло е изписван в хрониките, се чете “Дуо-кло” и в буквален превод означава “род на бойните коне”. По време на своето управление кан Мотун настанил в планината Кавказ група български племена с цел усвояване на нови територии. Това събитие е описано от арменския историк Мойсей Хоренски и сирийския летописец Мар Абас. Населението, което заселило новите територии, било предвождано от представители на владетелския род. Приблизително по същото време (III в. пр. Хр.) от района на Имеон (планините Памир и Хиндукуш) тръгнал народ с име Болги, водени от княз Балгер и се заселили в земите на днешна Бавария и югозападно от нея (карта). Това събитие е наречено от историците „Бретонска миграция“....

Според втората хипотеза през VII и VI хилядолетие пр.Хр. на територията на Балканския полуостров вече имало трайно заселени племена. Климатът позволявал развиването на крайречно и поливно земеделие. За животновъдите имало достатъчно паша и подходящи условия за развиване на уседнало животновъдство. Поречията на многобройните реки, удобният бряг на тогавашното голямо сладководно езеро (днешно Черно море), развитото поливно земеделие и уседнало

животновъдство позволили на пътуващите търговци да установят трайни контакти със съседни племена и народи от Мала Азия, Кавказ, Иберийския полуостров и северните райони около езерото....

Според третата хипотеза българите са се сформирали като общност на територията на планините Памир, Хиндукуш и в низините на запад от тях – горните течения на реките Амударя и Сърдаря, където през III хилядолетие пр.Хр. вече са имали изградени общества с развито животновъдство и поливно земеделие. Постепенно българските племена се оформили като компактна група и при тях започнали да се появяват начални форми на държавообразуване. Главни градове на българската общност в района са били Бохан, Фергана, Самочан, Балгаш (днешен Балхаш), Бугара (в западното подножие на Памир) и Балг (дн. Балх в Северен Афганистан). През II хилядолетие пр.Хр. българите, живеещи в областта Балг, създали държавата Балгара (карта). Поради трудност при произнасянето и записването на звуковете „ъ“ и „г“ иранските и гръцките хронисти са изписвали името Балгара като „Балхара“. На езика фарси е наричана „Бахтар“, на арабски „Бхалика“, а на китайски „Дася“. По името на държавата Балгара е наречена известната днес историческа област Бактрия, която обхваща дн. Северен Афганистан, части от планините Памир и Хиндукуш и низините на запад от тях. В историческата наука държавата Балгара остава с името „Бактрия“.

Бактрия е описана в индийски източници от II хилядолетие пр.Хр. и от гръцкия историк Ксетий, описващ събития от X и VI в. пр. Хр.” (Прародина, б. д.).

В контекста на източните „прародини“ е и електронната публикация *Наши учени по следите на прародината на българите*, в която присъства и информацията от генетични изследвания, макар и представена крайно тенденциозно:

Според антрополози и генетици, работили по проекта „Българите - Прародина“, корените на българите не са славянски, както се е смятало доскоро. Според нови изследвания, в българския народ са съчетани около 40% тракийски гени, 40% памирски и едва около 12% от гените на славянски народи.

Доказателства, според един от изследователите доцент Александър Илиев, са прилики между културни и генетични особености между българите и пакистанските калашаи, запазили се повече от 2000 години(Наши учени, 2013).

Значително по-достоверно и аргументирано изглежда (поне на пръв поглед) публикацията на Иван Танев Иванов, озаглавена *Нови данни за ранната история и прародина на българите*, в която между другото срещаме следната информация:

Арменският писател от XIII-ти век Григор Акнерци (инок Магакия) е написал една малко позната у нас книга за народите на Средна Азия. Описвайки народите в Средна Азия, авторът пояснява: «...в Скития, пространството между реката Итил (Волга), планината Имаус (Памир, Имеон) и Каспийско море живеят 43 народа, които на варварски език се наричат Хуж и Дуж, т.е., “народи живеещи поотделно”. Главният от тези народи се нарича БУХШ (Булх ?), а другия – Тугари, ...» (Григор

Анерци, стр. 3). В този случай, както и в много други източници, народът ТОХАРИ е записан като тогари. По-важното е обаче това, че първият по важност народ сред народите на Скития (Средна Азия) е народът Бухш (Булх), което може да бъде само народът, живеещ близо до град Балх и планината Имеон и известен на индийците като Бахлика. Друг народ с такова име в района няма. Авторът прави разлика между народът БУХШ (булх) и тугарите (тохарите), които живеят в Таримската котловина до около II век, след което са завладени и асимилирани от хуните, давайки начало на тюрките. Очевидно, този списък от народи се отнася за периода преди II-ри век, иначе в него не биха присъствали и тохарите като втори по важност народ. В този текст ясно са указани границите на историко-географската област Скития, за които в историческата литература има много неясноти и хипотези.

В един апокриф от XI-ти век се казва: «И тогава, след него (цар Слав) се намери друг цар в българската земя – детище, носено в кошница три години, на което се даде име Испор цар, който прие българското царство. И този цар създаде велики градове: на Дунава – Дръстър град; създаде и велик презид от Дунав до морето; той създаде и Плюска град. И този цар погуби множество измаилтяни. И този цар насели цялата Карвунска земя, и преди това бяха прочие етиопи (ЕΘΙΟΠΙ)»...

Изразът: “...и бяха прочие преди това етиопи”, очевидно отнасящ се за народа на Испор, населил карвунската земя, обаче е необяснимо загадъчен». Цветелин Степанов счита, че в този израз може да се съдържа указание за района (Етиопия?), откъдето произхождат прабългарите. По-старите български историци са коментирали много този термин (етиопи), но по начин, който го откъсва от народа на Испор - българите. Ив. Венедиков счита, че терминът “етиопи” сигурно означава “население с неясен смесен състав”, имайки пред вид завареното от народа на Испор население. В. Бешевлиев счита, че с термина “етиопи” са обозначени византийските войници, с които народа на Испор е воювал в Добруджа – за него войниците са дошли от Византия, най-вероятно от Мала Азия.

Смисълът на текста обаче ясно показва, че терминът “етиопи” се отнася за народа на Испор, който е населил Добруджа. Цв. Степанов е намерил доста сведения в църковната и историческа литература за това, какво би могло да се разбира под термините “етиопи”, “Етиопия”. В библията, с еврейските думи Куш, Кут (Етиопия) се наричат няколко различни места: район на юг от Египет (днешна Етиопия) и район в Южна Арабия на брега на Червено море (Кут)“ (Иванов, б. д.).

В блога на Кирил Милчев, познат в интернет като letopisec, фигурира публикация със заглавието: *Прародината на българите и първото писмено сведение за името «българи»*. Статията по същество представлява опит за извороведски анализ на проблема за пародината:

Изписването на името на българите като „Vulgares“, по никакъв начин не може да създаде съмнение, че това латинско име не се отнася за българите. През май 864 г. констанския епископ Соломон I уведомява в Рим папа Николай I (858 - 867), по молба на франкския крал Людовик II (806-876), че вероятно „краля на българите ще се обърне във вярата“: „...rex (Hludovicus) speret, quod ipse rex Vulgarorum ad fidem velit converti“ (Migne, Patrologia lat.t.119,col.875,XII). Става дума за Борис I.

Успоредно с изписването на името на българите през 864 г. като „Vulgarorum“, през същата година в „Бертинските анали“ то е изписано и „Vulgarorum“ (Pertz, Monum. Germ., t. I, p. 465). Тоест, няма никаква пречка и двата вида изписване да съществуват едновременно...

В късен препис на географската карта на Св. Йероним (IV в.) също срещаме името на българите „Mesia hec et Bulgaria“.

Т. нар. „Карта на св. Йероним“ – често използван аргумент за „древността на българите на Балканите“

Ето и текста на цялото изречение, отнасящо се до историята на българите: „Inter vero Traciam vel Macedoniam et Mysiam inferiorem modo Bulgari habitant, qui ex super scripta maiore Scythia egressi sunt.“ Превод: „А между Тракия или Македония и Долна Мизия живеят отскоро българи, които са дошли от споменатата по-горе Голяма Скития.“

Именно от „Голяма Скития“ идват и българите на Зиези, за които става дума в „Анонимния латински хронограф“. Всеизвестно е, че сведението за българите отсъства в първата редакция на хронографа от 268 г., ето защо най-логичното би било да се предположи, че този Зиези и тия българи, са вмъкнати по някакъв повод в хронографа през 354 г. и това дава възможност на изследователите да потърсят дали и в други летописи от IV в. няма още сведения за този Зиези.

В историята на Амиан Марцелин, писал в края на IV в., срещаме около същата 354 г. сведение за хората на сармата Зизаис, с които император Констанций II (337-361) сключва съюз преди 357 г. Тоест, очевидно именно този съюз е дал повод през 354 г. в Анонимния латински хронограф да бъде вписана култовата фраза за нашата история (Ziezi ex quo Vulgares)“. (Милчев, 2015).

Като реакция спрямо широко рекламираното търсене на азиатската прародина на българите можем да разгледаме статията *За истинската прародина на българите или на къде клони махалото на Фуко?* с автори Анна

Зографова и Йордан Ст. Иванов, която започва емоционално-патетично: „Ако бездействието на лъжеисторици в опитите по преиначаване на хилядолетната ни българска история и сипенето на лъжи е предателство, преиначаването е повече от манипулация.“ (Зографова, Иванов, 2010).

В мрежата присъства и откъс от ироничната книга на историка Румен Даскалов *Чудният свят на древните българи*, целяща по хумористичен начин да „изследва“ прабългаристичната тематика:

За наша радост през последните десетилетия древнобългаризмът преживя огромно развитие и истински разцвет, като даде ценни резултати и зрели плодове. Това стана възможно благодарение на няколко обстоятелства. В обращение бяха въведени множество нови източници извън обичайните византийски и латински, а именно арабски, арменски, индийски, китайски, шумерски, вавилонски, волжко-камски и др. Необременени от древногръцкия и латинския баласт, новите автори ползват свободно горните езици в превод, а особено успешно китайския. Нека споменем само някои от новите извори за българската история: арменската история на Мовзес Хоренаци, географията „Ашхарауцъ“, Джагфар Тарихы, персийската Шехерезада, индийските Махабхарата и Рамайна, Камасутра, поп Йовчо от Трявна, картата на академик Еремян, Али Баба, историята на йеросхимонах Спиридон, шумерските царски списъци, китайски хроники, интернет, речници на памирските народи, разчетените древнобългарски руни, както и много други. Обогати се и диапазонът на използваните материали – освен обичайните хроники, истории и географски карти в доказателство (след критично четене) бяха привлечени апокрифи, басни, митове и легенди, преписи, преписи на преписи, изчезнали документи и др. В оборот влязоха пренебрегвани доскоро езикови и етнографски материали от десетки съвременни народи, населяващи Кавказ, Украйна, Афганистан, Пакистан, Индия, Китай, Япония, Великобритания и пр. Още по-разнообразни станаха паралелите, които достигат Малайзия и Амазония“. (Даскалов, 2011, 10–11).

С това ще завърша прегледа на данните, въпреки че извън моите бележки остава цяло море от (псевдо)информация. Вероятно един от възможните адекватни подходи към ситуацията е сатирично-хумористичният, който би ни помогнал да съхраним здравия си разум в изобилието от научни, паранаучни, фантазмагорични и откровено маргинални писания. Забавният момент в случая е, че книгата на Румен Даскалов бе приета от мнозина като сериозно научно изследване и цитирана дори от специалисти по генетика. Явно националистико-романтичният дискурс е не просто жив, а в много добро здраве и прави поредния опит да хвърли ръкавица към (пост)модерното историографско мислене.

Библиография

- Даскалов, Р. (2011). *Чудният свят на древните българи*. София: ИК „Гутенберг“.
- Зографова, А., Иванов, Й. (2010, 16 юни). *За истинската прародина на българите или на къде клони махалото на Фуко?* <http://souroujon.blog.bg/history/2010/07/16/za-istinskata-prarodina-na-bylgarite-ili-na-kyde-kloni-mahal.577802>. 10. 03. 2020.
- Експедиция „Българи–Прародина“. В: *Уикипедия*. https://bg.wikipedia.org/wiki/Експедиция_„Българи_–_Прародина“. 10. 03. 2020.
- Иванов, И. *Нови данни за ранната история и прародина на българите*. <http://www.protobulgarians.com/Книга%20за%20етнонима/5-Prarodina-novi%20danni.htm>. 10. 03. 2020.
- Милчев, К. (2015, 20 януари). *Прародината на българите и първото писмено сведение за името „българи“*. <http://letopisec.blog.bg/history/2015/01/20/prarodinata-na-bylgarite-i-pyrvoto-pismeno-svedenie-za-imeto.1331786>. 10. 03. 2020.
- Наши учени по следите на прародината на българите*. (2013, 3 януари). <https://dariknews.bg/novini/obshtestvo/nashi-ucheni-po-sledite-na-prarodinata-na-bylgarite-1019012>. 10. 03. 2020.
- Прабългари*. В: *Уикипедия*. <https://bg.wikipedia.org/wiki/Прабългари>. 10. 03. 2020.
- Прародина*. В: Койнов, К., Георгиева, М., Костов, М., Петров, Б. *История на българите*. <https://historybg.info/прародина/>. 10. 03. 2020.
- Рашев, Р. (2005). *Прабългарите през V–VII век*. София: Орбел.